

Невена С. ПЕТКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

АНТРОПОЛОШКИ ПРИЛОГ РАЗУМЕВАЊУ ПОЛОЖАЈА ПОРОДИЦА НЕСТАЛИХ СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Айџиракџи: Приступајући теми несталих лица на Косову и Метохији кроз призму чекања, посматраног као контекстуално обликованог друштвеног процеса, рад разматра положај и улогу њихових сродника у процесу истраге. Примењен антрополошки приступ чекању омогућава прелиминарне увиде у проблематику хуманитарног питања несталих лица, које чини важно поље колективног памћења, обликовано последицама сукоба унутар којег вишеструко вулнерабилне групе испољавају своју делатну моћ. Посредством идентификовања колективних наратива, увиђају се споне између расељеништва, као једног од процратних проблема који погађа породице несталих и теме несталих, која бива инкорпорирана у усмене историје шире популације расељених лица. Тежећи да допринесе разумевању сукоба, узимањем у обзир агенсности лица, чије је чекање структурирано политичким контекстом, рад је настао као рефлексивни осврт истраживања на тему присилних миграција са Косова и Метохије.

Кључне речи: нестала лица, отмице, Косово и Метохија, Срби, хронично чекање, конфликт, интерно расељена лица, наратив.

Бројне последице НАТО агресије на Савезну Републику Југославију указују на недоследност примене Резолуције 1244, као основе примирја конфликта. Међу њих се убраја и пролонгирано расељеништво Срба и неалбанаца, узроковано деловањем паравојних формација Ослободилачке војске Косова (ОВК) у циљу нарушавања територијалног интегритета СРЈ, тј. Републике Србије (Бериша 2013: 97). Мањи број Срба и неалбанаца који су остварили право на повратак у места својих пребивалишта, те и отежан процес решавања питања несталих лица, представљају значајне показатеље положаја српске заједнице и друштвених односа у Покрајини. На тај начин, животна искуства Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији, обележена су ишчекивањем успостављања друштвеног уређења у складу са међународноправним оквирима. Истовремено, њихови сународници настојали су да интернационализују сукоб инструментализацијом положаја албанске мањине (Бериша 2013: 29).

* Истраживач приправник, nevena5co9@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Изостанак заштите, регулисан оквирима међународне администрације успостављене по потписивању „Војно-техничког споразума“ у Куманову 1999. године, под управом УНМИК-а и КФОР-а, утицао је на трајне промене пребивалишта једног дела популације расељених лица, која су се својевремено надала брзом повратку напуштеним и узурпираним домовима. Њихова очекивања могла су бити поткрепљена чињеницом да присилно измештање грађана при унутрашњим сукобима представља вид цивилне заштите који је, како Хатица Бериша наводи, најчешће привременог карактера, што у датом контексту није био случај (2013: 93). Услед тога, Срби и неалбанци који живе на Косову и Метохији, као и присилно измештени током сукоба на овом простору (интерно расељена лица изван и унутар територије Косова и Метохије, те избеглице из Босне и Херцеговине и Хрватске), суочени су са колизијом реалности и гарантованих права. Будући да је од стране политичких званичника управо нестанак лица у конфликту сврстан међу најтеже последице разарања Југославије, он се чини погодном полазном основом за антрополошко разумевање сукоба и механизма прилагођавања друштвених група више-струко угрожених конфликтом – сродника несталих.

Прелиминарној анализи положаја породица несталих лица у раду се приступа кроз истраживање специфичних форми *чекања* генерисаних сукобом, које се путем антрополошких теоријских оквира могу посматрати као контекстуално обликовани друштвени процес. Фокусирањем на *чекање* као друштвену категорију, њене облике, и агенсност субјеката, антрополошке студије теже да пруже нова сазнања о истраживаним друштвено-политичким контекстима (eds. Janeja–Banda 2020; Hage 2009: 4). С обзиром на то да *чекање* представља распрострањену појаву, присутну код свих горе наведених група на које је сукоб директно утицао, да је искуствено проживљено од стране становника Косова и Метохије и на најевидентнији начин оспољено код породица несталих, оно је одабрано као друштвена категорија путем које је могуће направити спону између расељеништва, повратка и живота Срба на Косову и Метохији, и стећи увиде у процесе колективног памћења и улоге актера у његовој изградњи. Приступ проблему несталих кроз призму *чекања* представља рефлексивни осврт истраживања, прикупљања усмених историја и личних прича интерно расељених лица са Косова и Метохије, које је спровођено на територији Београда, Ниша и Косова и Метохије у периоду између 2020. и 2022. године. Потрага чланова породица за ближњим који су нестали у конфликту, тематски је истакнута, узевши да се отети често помињу у наративима расељеника који живе, или бораве и раде на територији Косова и Метохије, и повратника.

Породице несталих у датом оквиру могу бити посматране као жртве, али увид у њихова залагања у јавној сфери, указује на то да оне могу бити перципиране и као носиоци друштвених промена, упркос томе што је њихово стање описано као „медицинска агонија“ дугог трајања (Ђикановић 2021: 15; „Проф. др Сузана Матејић“ 2020: 23).¹ Поменуто стање, детерминисано учесталом неизвесношћу

1 Будући да је агонија у склопу медицинске терминологије дефинисана као стање у којем се умрућни налази непосредно пред окончањем живота, при чему неизвесност дужине њеног трајања утиче на сроднике, евидентна је паралела са агонијом чланова породица несталих

истрага и временским расцепом, може бити категорисано као „хронично чекање“ које, како Мари Парди појашњава, карактерише „интеракција трајања и емоционалног интензитета“ (Pardy 2020: 199; прев. Н. П.). Спрам изнетог, циљ рада представља покушај пружања антрополошког доприноса решавању конфликта, узевши да друштвеном уређењу, према закључку филозофа Радомира Ђорђевића, претходи „познавање постојеће структуре друштва, традиција тог друштва“ (2006: 86). Управо зато проучавање индивидуалног и колективног памћења, тј. „суочавање са прошлошћу“, показује се битним са аспекта превазилажења последица конфликта (Ђорђевић 2006: 83). Тема несталих, као суштински повезана са расељеништвом, имајући на уму да отмице представљају вид застрашивања, који је претходио присилним миграцијама, као и преломни тренутак усмених историја појединих расељених лица, чини оквир анализе памћења структурираног чекањем, заснивајући се на теоријским концептима студија о сећању и друштвеним основама наратива (Бериша 2013: 96; Ђокић 2015б: 142; Hancheva 2018: 63; Asman 2011: 13).

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Антрополошки приступ чекању, посматраном као друштвеном процесу, развијен је истраживањем широког спектра социјалних феномена са освртом на глобалне токове, као што су присилне миграције (ed. Hage 2009; eds. Janeja–Banda 2020). Ова истраживања одбацују симплификацију процеса чекања као искључиво тршне радње, при чему се чекање опсервира, како Гасан Хаж напомиње, као друштвено уређен процес, узевши да „постоји политика иза начина чекања и организације чекања у друштвени систем“ (Hage 2009: 2; прев. Н. П.). Питање несталих лица, тј. чекања њихових сродника на истраге и информације, сâмим тим, неопходно је поставити у шири контекст, да би му се приступило из антрополошке визуре која, како се показује, омогућава увиде у његове реперкусије по друштво и индивидуе (Calderón Westö 2015: 23).² Неминовно оно остаје везано за поље колективног памћења, те субјекте који трагају за својим ближњима, антрополошка анализа издваја као „дистинктивну групу“ која у његовој изградњи учествује (Calderón Westö 2015).

Предмет прелиминарне анализе покреће и питање етичке оправданости истраживања, за поједине истраживаче оно се тиче сврсисходности у контексту потенцијала пружања помоћи вулнерабилним саговорницима (Calderón Westö 2015: 12). Међутим, сâма могућност ретрауматизације узроковане поновним

лица услед ишчекивања информација о могућим начинима нестанка ближњих особа (Padmah Galantin–Testoni 2019: 542).

2 Поменути ауторка користи се појмом „принудни нестанак“, који према тумачењима српских званичника није примењив на контекст Косова и Метохије, јер подразумева одговорност државе за почињене злочине. Једина могућност алтернативне интерпретације појма, основ налази у „Римском статуту“ (члан 7) Међународног кривичног суда, према којем се, како показују правна тумачења, без прецизних термилолошких одредница наводи да за принудни нестанак одговорност могу сносити „политичке организације“ (Vitkauskaitė Meurice–Žilinskas 2010: 207). Термин насилни нестанак помиње се у вези са регулацијом закона у овој области на подручју Републике Србије.

препричавањем узнемирујућих догађаја, о којој породице несталих јавно говоре чини се кључном потешкоћом (Ђикановић Г. 2015: 11–13).³ Разматрањем потенцијалних ограничења ове врсте, доступни материјали (приче о нестанку и отмицама представљене кроз различите медије), интервјуи обављени са три хуманитарно ангажована представника породица несталих, и три породице које су говориле о нестанку ближњих, као и усмене историје тридесет и пет саговорника који су проживели присиљано измештање и који живе, или бораве и раде на територији Косова и Метохије, издвојени су као грађа која омогућава увид у друштвене промене које прате развој сукоба. Имајући у виду да је популација расељених својевремено укључивала око 250.000 Срба и неалбанаца, и да је део грађе употребљен у раду примарно прикупљан за потребе истраживања о расељеништву, из којег се проблематика несталих лица издвојила као подтема, узорак саговорника третира се као случајан. Најстарији од саговорника обухваћених узорком рођен је 1949, а најмлађи 1985. године, не рачунајући саговорнике који су представници организација, међу којима је најстарији рођен 1945, а најмлађи 1971. године. Полуструктурирани интервјуи, као интегративни део грађе рада, засновани су на методолошким поставкама које износи Пол Томпсон при појашњењу оквира анализе индивидуалног и колективног памћења, којој претходи одређивање друштвеног контекста истраживања и улоге истраживача, грађе и дисциплине унутар њега (2012: 175, 240). У задатим оквирима циљ прелиминарног истраживања је стицање увида у улогу наратива о несталима у концептуализацији колективне трауме сукоба, и разумевање агенсности чланова породица несталих. Полазна теза рада о значају релације истраге о несталима и концептуализације прошлости, темељи се на увидима проистеклим из истраживања друштвено-политичких последица ексхумација земних остатака жртава сукоба, које Зои Кросленд посматра као „центар релације прошлости и садашњости“ (Crossland 2015: 248; прев. Н. П.; Verdery 2000). Тако конципирана, прелиминарна антрополошка анализа омогућава увиде у друштвене односе и праксе, који указују на могућа решења последица конфликта, доприносећи разумевању положаја породица несталих лица.

АНАЛИЗА ГРАЂЕ

Тема рада, издвојена из корпуса прикупљене теренске грађе, одабрана је услед уочавања приче о несталима као важног елемента усмених историја интерно расељених Срба са Косова и Метохије, при чему јој је примарно приступљено путем анализе доступне грађе о несталим особама и члановима њихових породица

3 Током једног од интервјуа, осим представнице огранка удружења породица несталих којој је казивање било препуштено –уз повремене вербалне и невербалне упаде – била су ту присутна и друга лица за чијим члановима породице се трага. Такве околности указивале су на значај *тшишине* као једног од елемената наратива о несталима, који се осликава и на одсуство аплауза говорницима током Међународног дана несталих, и његово започињање минутом ћутања. Оспољена *тшишина*, у том контексту, задобија управо неке од друштвено кохезивних функција које издаваја Робин Фајвиш, диференцијацијом различитих модалитета *тшишине* наспрам њихових комуникативних карактеристика. *Тшишину* је тако могуће посматрати као важно средство испољавања „интимности“ (Fivush 2010: 90).

[„Трагом истине“ 2003, „Трагом истине. Где су?“ 2019, „Универзум бола“ 2017, „Чекајући Давора“ 2021, часопис „Отета истина“, часопис „Незаборав“].⁴ Комплементарну грађу чине интервјуи обављени са три хуманитарно ангажована представника породица несталих лица, и интервјуи спроведени са три породице чији се чланови воде као нестала лица.⁵ Будући да је питање несталих лица и безбедносно, у циљу постизања потпунијег дескриптивног приказа проблематике, као секундарна грађа, укључене су и усмене историје тридесет и пет особа које су присиано измештене услед бомбардовања, или Мартовског погрома, и које живе, или бораве и раде на територији Косова и Метохије.⁶ Квалитативна анализа на тај начин тежи да пружи прелиминарни приказ проблематике несталих из антрополошке визууре, надовезујући се на доступне материјале и податке.

Хронолошки износи информације о нестанку и отмицама Срба на простору Косова и Метохије, Хатица Бериша наводи да је ОВК већ 1998. године, извршила 310 отмица, махом цивила, док је број отетих 1999. износио 1127 лица, при чему се и у периоду између 2000. и 2003. године бележи отмица 51 особе (Бериша 2013: 88). У склопу тренутног статистичког приказа информација о несталим особама на Косову и Метохији, најчешће се полази од интегрисане листе, која обухвата жртве свих националности и на којој се налазе (према последњим увидима, које пружају организације несталих и медији) подаци за нешто више од 1600 особа. Листа Међународног комитета Црвеног крста (МКЦК), који дато хуманитарно питање третира као регионално, обједињујући информације за простор бивше Југославије, обухвата податке о 9876 несталих особа. На тренутни ток истраге најбоље упућује информација изнета од стране регионалне координаторке МКЦК за Балкан, Мартине Фаве, да су у периоду од августа 2021. до августа 2022. године, идентификована тек 102 лица (парафразирано).⁷

Неопходно је напоменути, да су у медијским и литерарним садржајима, личним причама чланова породица несталих, нестанци довођени (према историјским подацима, још увек непотврђеним) у везу са темом трговине људским органима на Косову и Метохији, као средствима финансирања ОВК (Бериша 2013: 55; Ђокић 2015б: 139).⁸ Често непотпуно елаборирана, ова спона преовлађује исказима

4 Ова врста грађе може чинити и допунски садржај интервјуа у случају саговорника чије су животне приче заступљене у доступном материјалу. Употребљена и на овај начин, грађа је указала да је један од интервјуисаних саговорника проживео искуство отмице, о којем он сам није говорио, упркос наговештајима који су постојали.

5 Прва саговорница са којом је интервју обављен крајем 2020. године, у Београду, да би накнадно био спроведен и са њеним оцем у Грачаници, који није расељено лице, говорила је о нестанку свог ујака. У склопу друге интервјуисане породице, супружници стационирани у Београду указали су на нестанак родитеља супруге. Трећа породица (отац, мајка и ћерка), усељена 2021. године, у социјалне станове изграђене на Брезовици, говорила је о нестанку мајке и сестре супруге која је била један од саговорника.

6 Искази саговорника цитирани су без накнадних корекција при транскрипцији, уз изостављање сувишних понављања.

7 Подаци прикупљени током обележавања „Међународног дана несталих“ 2022. у Прес центру УНС-а.

8 Сумња у трговину органима заточеника, како указује Пјер Пеан, везује се за 2003. годину, да би по објави мемоара бивше хашке тужитељке, Карле дел Понте, прерасла и у извештај Дика Мартија

чланова породица који трагају за несталима: „Отишло је све, ма не жалим, ја сам кућу дала... Само да ми сина пусте, а син ми био крупан, леп, висок, млад, за органе колико хоћеш“ (ж. рођ. 1945. год, интервју обављен у Нишу, 07. 02. 2022). Трговина органима као екстремно насиље, истиче се уз највећу бојазан и доводи у везу са немогућношћу проналажења земних остатака.⁹

Сразмере утицаја нестанка на егзистенцијалне проблеме, и изван трауме тортуре, евидентне су наспрам некадашњег друштвеног уређења на Косову и Метохији, чији етнографски описи указују на доминантан положај и улогу мушкараца, који чине већину у пресеку полне структуре несталих (Златановић 2018: 141; Ђокић 2015: 130). Исказ саговорнице, једне од хуманитарно ангажованих представница породица несталих лица, која је по расељеништву делом зараде од продаје куће вратила позајмљен новац, дат починиоцу економског насиља који је тражио залог за ослобађање њеног сина, кореспондира са уопштеним описом друштвених ефеката отмица:

„Избора немамо, мене жао, деца су се већ уклопила, унучад (...), али ћерка – шта ће, син јој се оженио, (...) сви смо у једном двособном стану, снаха, од унука жена има дете, унука моја, ћерка моја и ја“ (ж. рођ. 1945. год, интервју обављен у Нишу, 07. 02. 2022).

С тим у вези, пре појашњења индивидуалних и колективних иницијатива, које сродници несталих преузимају, те осврта на њихов друштвени значај, и рецепцију у широј расељеничкој популацији, неопходно је разјаснити позицију са које делају и описати њихов положај. На тај начин њихово делање бива контекстуализовано, и остварује се могућност увида у последице нестанка, тј. отмица по различите облике друштвених релација.

УЛОГА СРОДНИКА У ПРОЦЕСУ ИСТРАГЕ

Општи значај омогућавања активне партиципације чланова породица при идентификацији несталих лица истичу и сами истраживачи, напомињући да сродници имају „статус круцијалних сарадника“ у процесу истраге (Ferrándiz Robben 2015: 17). Централни механизам истраге несталих на Косову и Метохији, путем којег се поменути статус остварује, јесте „Радна група“ чији састав чине београдска и приштинска делегација. Њом председава МКЦК, док је породицама несталих,

објављен 2008. године, и прихваћен од стране Парламентарне скупштине Савета Европе 2011. године (Пеан 2013: 211, 280–281).

9 Независно од трговине органима, бруталност у односу према жртвама отмица, којој пажњу посвећују часописи намењени породицама несталих лица, приметна је у многим извештајима, сведочанствима и увиђајима са ексхумација масовних гробница (Ђокић 2017; Ђокић 2015а; Ђокић 2015б; Ђокић 2015в). Међу документима ове врсте, оптужнице подигнуте против чланова ОВК који су дејствовали у зони Гњилане, на најочигледнији начин указују на монструозне злочине, уз наводе да су припадници ове групе таоцима затвореним у подрум Интерната, између осталог, „закуцавали улазач кроз отвор на лобањи“ („Транскрипт аудио записа са главног претреса од 24. 09. 2009. год.“).

као и међународним организацијама, додељена улога посматрача (Комисија за нестала лица Републике Србије).¹⁰ Описујући циљеве „Радне групе“, један од представника организација породица несталих указује на значај међуетничке сарадње која се путем ње успоставља:

„Ми имамо две радне групе, два радна тела, Београд–Приштина, и то су тела која функционишу сада, када су у питању нестала лица, (...) и онда ту седну те две наше радне групе, једна косовска и српска, и размењују информације... Док сам ту био, колико је то помагало нашој делегацији из Београда, јер сам ја знао шта ови хоће“ (м. рођ. 1967. год, интервју обављен у Великој Хочи, 15. 03. 2022).

Изван основних механизма међуетничке сарадње, покренуте су и друге иницијативе. Уз почетну подршку УНМИК-а, основан је Ресурсни центар за нестала лица у Приштини, као цивилна организација регистрована при систему самопроглашених независних косовских власти, која окупа породице свих националних и етничких група („Resursni centar za nestala lica“).¹¹ Међутим, упркос пружању простора за активну улогу чланова породица несталих лица у процесу истраге, и креирању могућности за сарадњу сродника без националних и етничких баријера, као што је већ назначено, субјекти на вишеструке начине могу бити изнова трауматизовани, будући да су изложени поновним саслушањима и, у појединим случајевима, захтевима за реексхумацијом, услед неподударности које је произвела идентификација земних остатака класичним форензичким методама,¹² пре увођења ДНК анализе (Ђукановић Г. 2015: 11–13; Ђукановић И. 2015: 5). Културно несензитивно инсистирање на процесу међуетничког помирења такође може представљати узрок трауматизације (Томановић 2015: 7). Такве потешкоће, на различитим нивоима, ефекат су и бирократских процедура изван саме истраге:

„Праве још проблеме, ја сам морала двадесет и пет папира да извучем, да сам осуђивана... Изводе рођених, не знам ни ја шта нисам требала да извадим, да бих се развела са снајом, јер она је мене звала, ја нећу да га прогласим мртвим, (...) и она каже мени, кево, гледај, ослободи ме презимена... Ја сам морала из Центра за социјално да добијем решење да могу да будем његов заступник, тако сам и направила, отишла, била присутна... Ја сам се онесвестила, тако ми је било жао, као да сам поново губила [име сина]“ (ж. рођ. 1945. год, интервју обављен у Нишу, 07. 02. 2022).

Додатно отежавајућа околност јесте и расељеништво дела породица чији су сродници нестали, будући да је оно узрок материјалних потешкоћа, и још један вид дисконтинуитета са којим се суочавају. Прелиминарна грађа тиме указује на угроженост породица несталих, будући да међу њима има расељених лица, некадашњих

10 Подаци доступни на сајту Комисије за нестала лица Републике Србије.

11 Подаци доступни на сајту „Ресурсног центра за нестала лица“.

12 Класичне методе идентификације, према одређењима судско-медицинских оквира постављених у студијама идентификације жртава, подразумевају „прикупљање и анализу антемортем података и личних предмета, као и антрополошке методе“ (Matejić–Miletić i dr. 2014: 19).

корисника колективних центара, који се уз психолошке суочавају и са здравственим проблемима, узрокованим пролонгираном траумом. Суочавање са наведеним потешкоћама првенствено се спроводи кроз хуманитарни рад организација породица несталих, који представља један од основних механизма унутаргрупне емотивне подршке. Од централних удружења регистрованих у Републици Србији, чији је примарни фокус питање несталих, издвајају се „Удружење породица киднапованих и несталих лица са Косова и Метохије“ са седиштем у Београду, које своје представнике има у Нишу, Краљеву, Грачаници, Косовској Митровици и Великој Хочи, и „Удружење породица косметских страдалника – Косметски страдалници“. Иницијативе покреће и „Удружење породица киднапованих и убијених на Косову и Метохији“.¹³ За потребе заједничког окупљања породица несталих са простора бише Југославије оформљена је „Координација српских удружења породица несталих лица из бивше Југославије“. Према речима представнице једног од удружења несталих чији се чланови састају два пута недељно у просторијама канцеларије, могућност организованог деловања од посебног је значаја:

„Како год да је време, (...) ми овде морамо да дођемо [у канцеларију удружења], јер то је нама, не знам, нека највећа утеха... Кад дођем овде, (...) некако се боље осећам... Ми који смо мало млађи, па ајде, али жене које су старије, значи, не гледају, она дође пешке из Бадовца, Бадовац није близу“ (ж. рођ. 1971. год, интервју обављен у Грачаници, 23. 09. 2022).

У складу са изнетим, удружено деловање могуће је посматрати са аспекта индивидуалног и колективног значаја, и приступити му анализом централних елемената наратива изграђених у процесу преношења животних прича о несталима, чија циркулација је присутна у широј расељеничкој популацији. На тај начин остварује се преглед промена на нивоу вредносног система, посматраних као последица конфликта, и разумевање сукоба, уз пружање закључака који би могли допринети његовом решењу.

ЦЕНТРАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ НАРАТИВА О НЕСТАНКУ: НЕПОВЕРЕЊЕ И ИСТИНА

Након описаних механизма који гарантују активну улогу сродника несталих у процесу истраге, и општих проблема са којима се породице сусрећу, могуће је издвојити централне елементе наратива о несталим особама, и њихове споне са положајем Срба на Косову и Метохији, а сâмим тим и темом расељеништва. По питању процеса истраге, може се уочити да је основни елемент наратива неповерење, које је превасходно усмерено ка међународним институцијама. Оно најчешће бива исказано кроз причу о племенитом раду појединаца, који би због обављања своје дужности, укључујући заштиту права Срба, били санкционисани:

13 Према информацијама добијеним на терену, на шта указују и медијски извештаји, „Удружење киднапованих и убијених на Косову и Метохији“ добило је у закуп канцеларијски простор града Ниша, као вид подршке у раду.

„Тај Џон Смит је дошао до неких података за покојног [име брата]. (...) И једно вече, узò Назмију ухапсио, узò, онај што је био онде полицајац из Лабљане, Ибрин син, њега ухапсио, и Благу што радио илегално за њега, (...) у Ајвалију их одвео у базу неку, кад, исте ноћи, Џон Смит пребачен у немачку базу, (...) и одмах га склонили, (...) Џон Смита јер је хтео да нађе мог брата“ (м. рођ. 1958. год, интервју обављен у Грачаници, 24. 09. 2022).

Незадовољство је усмерено и на административне измене, које су од чланова породица захтевале поновне пријаве нестанка уз прилагање документације и фотографија, изазивајући огорченост, чију основаност подржавају закључци студија које указују на одговорност привремених институција за изостанак спречавања и кажњавања отмица, као и других тешких злочина (Ђокић 2015в; Челић 2020; Milović–Krstić 2021: 169). Сходно томе, примењиване процедуре истрага без реалних ефеката доживљаване су као наметање оквира сећања, испражњеног идиосинкратичног доживљаја трауме и лишеног саосећања, приказујући тиме једну од могућих последица наративизације проживљеног искуства, на чије импликације указују истраживачи (Nelson 2010: 130). Упркос дефетизму узрокованом неделотворношћу истрага, чланови породица наставили су да се надају проналаску и судском епилогу кажњавања починиоца, који је ретко бивао остварен:

„Кфор се мењао на свака три месеца, па смо ми морали на свака три месеца све изнова, да (...) поново пријављујемо случај, (...) али кад одемо након неког извесног времена, да видимо има ли помака, то нигде није постојало. (...) Да ли они то уопште нису узимали у обзир, (...) много је Албанаца било као преводиоца ту, и онда је то неко уништавао, тако да се губило све оно што смо ми пријављивали, или су они то носили, након три месеца, кад одлазе... Требаш да се бориш и са неправдом... Ако је знам ко је киднаповао мог мужа, и ако ја знам да тај који је то урадио, један од њих ради у КПС полицији, један од њих ради при УН-у, (...) и кад кажеш ти, (...) представницима неких институција који су овде надлежни за решавање овог проблема, (...) они те само бледе гледају, а ништа не предузимају“ (ж. рођ. 1971. год, интервју обављен у Грачаници, 23. 09. 2022).

Неповерење је битан елемент и усмених историја расељеника и повратника који нису нужно проживели искуство отмице најужих чланова породице, с обзиром на то да се међу несталима налазе чланови њихове даље родбине, пријатељи, колеге, или суграђани. Отмице тако бивају интегрисане у личне приче којима се доприноси изградњи колективног сећања:

„Деведесет девете сам ја апсолвирала, али већ деведесет осме су почели сукоби то је било (...) трауматично искуство, (...) деведесет осме у једном периоду уопште није постојала та редовна линија, (...) Исток–Приштина, па смо се ми налазили. (...) На пример, десило се једном, ишла сам са мојим комшијом [из Осојана] до Приштине, (...) била је присутна, појачано присуство полиције, и тако даље, а онда, на том путу су, на пример, киднаповали, дешавало се (...), и да убију неког, (...) сваки мој пут до Приштине је био једна врста ризика, али ја сам тад живела, (...) у уверењу – што би мени неко нешто лоше урадио.

Више немам то мишљење, сад наравно, немам ни ту врсту слободe, да бих ја сад сме-ла да кренем и да кажем, што би мени неко нешто урадио, кад ја ником ништа нисам. Сад видим да (...), то не важи“ (ж. рођ. 1977. год, интервју је обављен у Осојану, 14. 03. 2022).

На претходно изнету констатацију, указују и подаци да се отмице, киднапо-вања и нестанци јављају као значајан елемент у деветнаест од прикупљених триде-сет и пет усмених историја лица која су проживела расељеништво и погром, а која живе, или бораве и раде на територији Косова и Метохије. Овај елемент се јавља као тачка којом се обележава почетак сукоба и расељеништва, описују животне околности и последице бомбардовања, и изражава сећање на нестале сународнике. Код преосталих интервјуа у овој категорији, киднаповања се у два случаја помињу као пратећа друштвена претња, без навођења конкретних догађаја те врсте, док се у једном интервјуу Богословија у Призрену наводи као уточиште жртава насиља. Применом теорија о друштвеној функцији аутобиографских прича на прикупљену грађу, може се указати на то да се усмене историје расељених лица пренесе по-средством друштвено конструисаних наратива, чија анализа пружа увид у оквире вредносног система, који организује колективно и индивидуално деловање, допри-носећи меморијализацији конфликта (Nelson 2010: 89, 130).

Друштвено ангажована расељена лица, као што то чине и чланови породица несталих лица, који нису нужно присилно измештени услед конфликта, кроз свој рад теже да очувају сећање на нестале, прикупљајући приче о нестанку, којима по-свећују уметничка и друга дела. На тај начин пренесе се интимна искуства трауме кроз приказе који теже да укажу на шири спектар друштвених проблема на Косову и Метохији [„Траг звездарнице“ 2012, инсталација „Мисинг“ (2014), „Чекајући Да-вора“ 2021]. Тим путем, у процесу формирања колективног сећања, као опозиција неповерењу и морална порука, јавља се дискурс истине, на чије откриће се чека.

Чекање на сазнање, упркос томе што је детерминисано конфликтом, циљно је усмерено, а дискурс истине, путем којег се исказује потреба за неговањем сећања заснованог на интерпретацији прошлости која уважава српске жртве, централни је фокус организације активности, деловања удружења и појединаца. У датим околно-стима могућност преношења сећања, опажа се као вид одавања почасти несталима, те испољавање заинтересованости за нестале и њихове породице, управо како ука-зује Лаура Марија Калдерон Весто, постаје средство враћања достојанства жртва-ма (Calderón Westö 2015: 36).

Значајно је напоменути да су и сâми сродници кроз програмске активности Међународне комисије за нестала лица активно укључивани у процес меморија-лизације посредством личних прича. Концепт „живог меморијала“, како показу-ју извори, имплементиран је током међуетничких скупова породица несталих са функцијом замене заједничког споменика свим несталим особама на Косову и Ме-тохији, и превазилажења конфликта на нивоу интерпретације прошлости (Шће-пановић 2014: 22–24). Очигледно је да поменути „живи меморијали“, тј. лични наративи породица жртава пренети уз присуство предмета несталих особа, пред-стављени као „привремени“, заправо нису ограничени контекстом организованих

међуетничких скупова неколицине породица. Њихова функција, као што је имплицитно указано концептом, преноси се у јавну сферу сваким наступом сродника, као и казивањем о истрази, егзистенцијалним проблемима и последицама трауме. Узевши да тело са психосоматским манифестацијама тим чином долази до изражаја, оно може бити посматрано, према увидима које пружа Линда Грин, „као колективна стратегија протеста“ (Green 1994: 275; прев. Н. П.). На тај начин, већ и сама лица чланова породица несталих постају рељефи колективне трауме у процесу медијског извештавања о несталима.

У какофонији интерпретација сукоба која се често прелива на меморијализацију, чланови породица несталих опиру се политичкој употреби њихових прича. Захтев за *дејолиџизацијом* истиче се као примаран и под покровитељством МКЦК бива представљен као регионални апел за тражење свих несталих у процесу разарања Југославије (Томановић 2021: 36). „Координација српских удружења породица несталих лица из бивше Југославије“ залаже се и за израду закона који би омогућио репарацију сродницима несталих за којима се трага, као и друге регулације у домену овог хуманитарног питања. Према појашњењу проф. Душка Челића, председника поменутог удружења, захтевана друштвена брига и надокнада гарантоване су међународним оквирима и укључују „право на: реституцију, компензацију, рехабилитацију, сатисфакцију и гаранцију непонављања“ (2020: 287). Будући да „Међународни дан несталих“ организације обележавају у сарадњи са МКЦК-ом, молбе удружења укључују и позивање државних органа на партиципацију при финансирању догађаја. На ширем плану, међутим, подршка се очекује и при обезбеђивању простора за рад организацијама, који је круцијалан за спровођење активности:

„Црвени крст ми је купио фотокопирни апарат, скенер, лаптоп, од куће радим, а не може од куће да се ради. (...) Документација, регистратори, (...) морам да имам шта ми треба, али шта да радим. Нема, тако је, тако да имамо ту проблема са канцеларијом. Нико неће ништа да нам изађе у сусрет, и тако, а већ, ја мислим двадесет и једину годину, ми јуримо, (...) покушавамо са Албанцима, али нема, неће они да кажу ништа“ (ж. рођ. 1945. год, интервју обављен у Нишу, 07. 02. 2022).

Исказана потреба за подршком у домену правних регулатива, али и у организованој делању, указују на то да постоји широк простор за заштиту права сродника, који је остао упражњен. Ангажман на пољу памћења, који узима у обзир личне перспективе жртава, затим, омогућавање репарације, као што је назначено, показују се као неопходна потпора породицама несталих, која би ублажила последице „хроничног чекања“ у неизвесности, како расељених лица, тако и Срба који живе на Косову и Метохији.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Анализом доступних садржаја о несталим лицима и њиховим сродницима укљученим у истрагу, апела изнетих у склопу догађаја организованих у циљу подизања свести о овом хуманитарном проблему, исказа прикупљених на терену, укључујући изјаве представника удружења породица несталих, размотрени су основни

елементи наратива о нестанку и њихова улога у конструкцији колективног памћења. У том аспекту, сећања чланова породица несталих издвојена су као значајна за поимање индивидуалног и колективног односа према прошлости, сукобу и његовим последицама.

Прелиминарним истраживањем сумирани су поједини егзистенцијални проблеми са којима се породице несталих суочавају, тј. потешкоће на психолошком и материјалном плану, спрам чега је указано на значај постојања удружења породица несталих лица која омогућавају окупљање, унутаргрупну подршку, и обезбеђују основу за неопходну међуетничку сарадњу, промовисану као пожељну од стране надлежних лица укључених у процес истраге. Указивањем на досадашњи учинак удружења породица несталих, насупротив политичким основама нестанака и отмица, и изостанку њиховог процесуирања, „хронично чекање“ приказано је као вид активне партиципације у истрази и изградњи колективног памћења (Pardy 2009).

Пресликавање сукоба на поље меморијализације српских и неалбанских жртава конфликта, у том контексту, истакнуто је као још један од показатеља неравноправног односа према заједницама чији се легитимитет памћења доводи у питање. На тај начин, назначена је неопходност разумевања друштвених узрока неповерења чланова породица несталих, зарад стицања увида у могућности спречавања поновних трауматизација, и адресирања дефетизма. Такође, обезбеђивање репарације на правном основу, пружање простора сродницима за удружени рад, изражавање жаљења, и омогућавање преношења личних прича, изван наметнутих наратива, сагледани су као најефикаснији механизми пружања неопходне потпоре у суочавању са наглашеном агонијом отмица и нестанка.

Питање несталих лица размотрено је као једно од централних при појашњењу ширих друштвених последица сукоба, узевши да оно омогућава процену положаја вишеструко рањивих друштвених група, и с тим у вези поимање њихове улоге у истрази и изградњи колективног памћења. Будући да се нестала лица релативно често помињу у склопу усмених историја саговорника који су проживели расељеништво, без обзира на то да ли се говори о усвојеном искуству нестанка ближњих, предочено је да се тим путем изграђује колективни наратив који каналише исказивање лично проживљене угрожености узроковане сукобом.

Прелиминарном анализом је тим путем презентован значај хуманитарног проблема несталих у домену решавања сукоба, с обзиром на то да наративи сродника уоквирени молбама за окончање конфликта и превенцију тешких траума, често и сами на својствен начин могу надилазити етничку дистанцу интензивiranу сукобом:

„Могу слободно да кажем, *не бих ником желео и њој желео (...)*,¹⁴ тадашњи живот, јер то треба доживети... Ми смо, (...) нажалост, тада дочекали, али смо на срећу и преживели, наравно, не сви, нажалост, јер су многи (...), страдали, зато што смо остали да живимо у својим огњиштима, на својим кућама, сматрали смо да је време рата прошло, сматрали смо да су мировне снаге дошле, и да тај рат више нема ефекта. Међутим, били смо преварили сами себе, јер смо сами остали“ (м. рођ. 1967. год, интервју обављен у Великој Хочи, 15. 3. 2022).

14 Курзив је додат.

Тиме је наглашено да колективни наративи о несталима могу чинити један од медијума ублажавања конфликта, чија функција зависи од могућности остваривања права сродника. Игнорисање и политичка инструментализација хуманитарног проблема несталих, препознати су као фактори редукације поменутих капацитета, који уједно блокирају процес исцељења трауме сродника. У склопу анализе последица *колективне трауме*, ослањање на успостављене теоријске оквири ослушкивања *тешине*, којом сродници несталих изражавају своје бојазни и емоције узроковане сукобом, чини се погодним приступом проблематици несталих (Fivush 2010). Даља истраживања захтевала би свеобухватнија појашњења основа и функције наратива о несталима у пољу сукоба интерпретација прошлости, систематизацију различитих медија меморијализације, као и дубинске интервјуе са породицама несталих.

ИЗВОРИ

- Ђикановић 2021: И. Ђикановић. „Наташа Шћепановић: Под изговором недостатка информација, све је мање новоидентификованих“. *Незаборав*, год. VII, 18, децембар 2021. <<https://online.fliphtml5.com/snhoj/lhsv/#p=1>> [9. 9. 2022]
- Ђикановић 2015: И. Ђикановић. „За разоткривање судбина свих несталих, неопходна политичка воља Београда и Приштине“. *Незаборав*, год. II, 6, децембар 2015. <<http://online.fliphtml5.com/wgjh/dxte/index.html#p=6>> [9. 9. 2022]
- Ђикановић 2015: Гордана Ђикановић. „Ретрауматизација породица несталих“. *Незаборав*, год. II, 4, јун 2015. <<http://online.fliphtml5.com/wgjh/rvie/#p=11>> [9. 9. 2022]
- Ђорђевић 2012: Зоран Ђорђевић. *Трај звездарнице*. Косовска Митровица: Лестве; Краљево: Графикофор.
- Комисија за нестала лица: „Радна група за нестала и киднапована лица на КиМ – Састав“. <<https://www.kzn.gov.rs/radna-grupa-sastav.php>> [1. 9. 2022]
- „Косметски страдалници“ 2020: „Проф. др Сузана Матејић: Судско-медицинске истраге, императив у разрешавању судбина несталих“. *Активностии удружења у доба короне 2020 (брошура)*, децембар 2020. <<https://online.fliphtml5.com/wgjh/xajr/#p=1>> [9. 9. 2022]
- MISSING (2014). Instalacija. Goran Stojčetiović.
- Окружни суд у Београду 2009: Република Србија, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Посл. бр. КВ. бр. 02/09. *Транскрипциј аудио записа са главниј ирејфера од 24.09.2009. год.*
- Resursni centar za nestala lica. <<https://mprc-ks.org/?lang=sr>> [1. 9. 2022]
- Томановић 2021: Верица Томановић. „Округли сто“. *Ойејта исијина* (годишњак: јануар 2021/март 2022), 2. 9. 2021.
- Томановић 2015: Верица Томановић. „Увод“. *Ойејта исијина: монографија се издаје ѿоводом 15 година од оснивања Удружења ѿородица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији*. Монографија. Београд: Intra. Net Communication.
- Трајом исијине. Где су?* (2019). Документарни филм. Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије. Комисија за нестала лица. Удружење породица киднапованих и несталих лица. Србија: MMD Studio; RTS.
- Трајом исијине* (2003). Документарни филм. Удружење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, Координациони центар за Косово и Метохију. Србија: самостална продукција.
- Универзум бола* (2017). Документарни филм. Ранко Ђиновић. Србија: самостална продукција.
- Чекајући Давора* (2021). Документарни филм. Радмила Тодић Вулићевић. Србија: самостална продукција.
- Шћепановић 2014: Д. Шћепановић. „Суочавање са истином, корак ка бољем разумевању“. *Незаборав*, год. I, 1, април 2014. <<http://online.fliphtml5.com/wgjh/uasl/#p=1>> [1. 9. 2022]

ЛИТЕРАТУРА

- Asman 2011: Alaida Asman. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Verdery 2000: Katherine Verdery. *The Political Lives of Dead Bodies*. New York: Columbia University Press.
- Vitkauskaitė Meurice–Žilinskas 2010: Dalia Vitkauskaitė Meurice, Justinas Žilinskas. "The Concept of Enforced Disappearances in International Law". *Jurisprudence*, Vol. II, 120, 197–214.
- Green 1994: Linda Green. "Fear as a Way of Life". *Cultural Anthropology*, Vol. IX, 2, 227–256.
- Ђокић 2017: Бојан Ђокић. „Откос метохијских села. Масовна гробница ‘Вољујак’“. *Култура јулиса*, год. XIV, 34, 53–78.
- Ђокић 2015а: Бојан Ђокић. „Злочини ОВК: масовна гробница ‘Малишево’“. *Безбедносћ* 3, 122–141.
- Ђокић 2015б: „Нумеричка анализа списка оетих и несталих Срба и припадника других мањинских заједница на Косову и Метохији“. *Токови историје* 1, 123–144.
- Ђокић 2015в: Бојан Ђокић. „Кршење људских права жртвама и члановима породица жртва албанског терора на Косову и Метохији (1999-2014): студија случаја.“ *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* 1. Зборник радова. Ур. Слободан Орловић. Нови Саd: Правни факултет, 299–319.
- Ђорђевић 2006: Ђорђевић Радомир. *Човек, вредносћи и историја: изабрани сисци из ирактичке и српске философије*. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета.
- Златановић 2018: Сава Златановић. *Етничка идентификација на јослерайном подручју: српска заједница југоисточној Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Janeja, Banda 2020: Manpreet Janeja, Andreas Bandak (eds.). *Ethnographies of Waiting. Doubt, Hope and Uncertainty*. Oxson, New York: Routledge.
- Matejić, Miletić i dr. 2014: Matejić S, Miletić M, Milošević M, Jakšić V, Filipović T, Šaranović M, Deletić N. „DNK идентификација жртва оружаних sukoba i масовних катастрофа“. *Praxis medica*, год. XLIII, 1, 19–22.
- Milović, Krstić 2021: Marko Milović, Ljiljana Krstić. „Sudbine nestalih lica i mogućnosti државе u решавању ovog pitanja“. *Megatrend revija*, год. XVIII, 2, 155–172.
- Nelson 2010: Katherine Nelson. "Self and social functions: Individual autobiographical memory and collective narrative". *Memory*, Vol. XI, 2, 125–136.
- Padmah Galantin, Testoni 2019: Laura Padmah Galantin, Ines Testoni, Lucia Natat. „Phenomenology of agony: a qualitative study about the experience of agony phenomenon in relatives of dying patients“. *Annals of Palliative Medicine*, Vol. VIII, 5, 542–550.
- Pardy 2009: Maree Pardy. „The Shame of Waiting.“ *Waiting*. Collection of papers. Ed. Ghassan Hage. Australia: Melbourne University Publishing, 195–209.
- Пеан: Пјер Пеан. 2013. *Косово : „ираведни рай“ за сиварање мафијашке државе*. Београд: Гласник.
- Томпсон 2012: Пол Томпсон. *Глас ирошлосћи*. Београд: Clio.
- Ferrándiz, Robben 2015: Francisco Ferrándiz, Antonius Robben (eds.). *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Fivush 2010: Robyn Fivush. „Speaking silence: The social construction of silence in autobiographical and cultural narratives“. *Memory*, Vol. XVIII, 2, 88–98.
- Hancheva 2018: Camellia Hancheva. „Narratives in the family: history spoken and elided—theoretical considerations and initial observations on a Bulgarian sample.“ *Trauma, trust, and memory: social trauma and reconciliation in psychoanalysis, psychotherapy, and cultural memory*. Collection of papers. Ed. Andreas Hamburger. London: Routledge, 61–67.
- Hage 2009: Ghassan Hage (ed.). *Waiting*. Australia: Melbourne University Publishing.
- Hage 2009: Ghassan Hage. „Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality.“ *Waiting*. Collection of papers. Ed. Ghassan Hage. Australia: Melbourne University Publishing, 97–106.
- Хатица 2013: Хатица Берипа. *Последице јолијичкој насиља на Косову и Мейохији*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Calderón Westö 2015: Laura Maria Calderón Westö. *Lives interrupted, memories unfinished: An ethnographic study on the localized memory practices employed in Peru by family members of forcefully disappeared in reconstructing fragmented lives in the aftermath of mass violence*. Master’s thesis. Helsinki: Faculty of Social Sciences.

Crossland 2015: Zoë Crossland. „Epilogue.” *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*. Collection of papers. Eds. Francisco Ferrándiz, Antonius Robben. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 240–252.

Челић 2020: Душко Челић. „Одговорност цивилне мисије Уједињених нација на Косову и Метохији због присилних нестанака и убистава Срба након 10. јуна 1999 године – забрављено правно наслеђе Саветодавног већа за људска права.” *Правна традиција и интелектуални процеси*. Зборник радова. Ур. Душко Челић. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 275–294.

Nevena S. PETKOVIĆ

ANTHROPOLOGICAL CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING
THE POSITION OF THE FAMILIES OF MISSING SERBS
IN KOSOVO AND METOHIA

SUMMARY

This paper approaches the topic of missing Serbs in Kosovo and Metohia by the application of the anthropological theoretical framework on *waiting*, which treats this waiting process as socially and politically constructed. Furthermore, it considers the role of the families of missing persons in memory praxis related to this humanitarian problem. By outlining the relevance of understanding the position of families of missing persons, it was shown that their personal stories contribute to the formation of a collective narrative, which is important to the wider community of displaced Serbs from Kosovo and Metohia. Additionally, it was concluded that the ability of this humanitarian problem to contribute to the conflict resolution, depends not only on the investigation of missing people, but also on a wider recognition of victims and the protection of their family members and organizations formed by them, which carry on the duties of establishing interethnic cooperation. The misuse of this humanitarian problem, as outlined by their families, is shown as a serious impediment to mending interethnic relations. The paper tries to give a closer look at the voices and *silences* of families of missing persons by showing how their waiting for investigation and information regarding the disappearances is politically structured, and at the same time charged with the promise of social change.

Key words: Kosovo and Metohia, missing persons, abductions, Serbs, *chronic waiting*, conflict, internally displaced persons, narrative.